
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVIII (2021), №2
s. 211-223
doi: 10.36121/jwojtkowiak.18.2021.2.211

Jakub Wojtkowiak
(Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu)
ORCID 0000-0001-8057-6904

Skład narodowościowy korpusu oficerskiego Armii Czerwonej w drugiej połowie lat 30-tych XX wieku

Streszczenie: W artykule został przedstawiony problem zmian, jakim ulegał skład etniczny korpusu oficerskiego Armii Czerwonej. Na podstawie dokumentów archiwalnych i opublikowanych zaprezentowana została jego ewolucja – od ogromnej różnorodności w połowie lat 30-tych XX w., po całkowitą dominację w nim radzieckich Słowian w 1940 r., której towarzyszyła całkowita marginalizacja – wcześniej bardzo licznych – mniejszości „nieradzieckich”. Jako główna przyczyna zmian wskazana została wielka czystka, która w narodowości „nieradzieckiej” w Armii Czerwonej uderzyła ze znacznie większą siłą niż w inne nacje.

Słowa kluczowe: Związek Radziecki, Armia Czerwona, korpus oficerski, narodowości, wielka czystka.

Национальный состав офицерского корпуса Красной Армии во второй половине 1930-х гг.

Аннотация: В статье представлена проблема изменения этнического командно-начальствующего состава Красной Армии. На основе архивных и опубликованных документов была представлена эволюция - от огромного разнообразия в середине 1930-х годов до полного господства советских славян в 1940 годах, которое сопровождалось полной маргинализацией - ранее очень многочисленных - «несоветских» меньшинств. Основной причиной изменений стала великая чистка, которая ударила по «несоветским» национальностям в Красной Армии с гораздо большей силой, чем по другим нациям.

Ключевые слова: Советский Союз, Красная Армия, командно-начальствующий состав, национальности, великая чистка.

National composition of the Red Army officer corps in the second half of the 1930s

Annotation: The article presents the problem of changes in the ethnic composition of the Red Army officer corps. On the basis of archival and published documents, its evolution was presented - from the enormous diversity in the mid-1930s, to the total domination of the Soviet

Slavs in 1940, which was accompanied by the complete marginalization of the previously very numerous "non-Soviet" minorities. ". The main reason for the changes was the great purge, which hit the "non-Soviet" nationalities in the Red Army with much greater force than other nations.

Keywords: Soviet Union, Red Army, officer corps, nationalities, great purge.

Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona (ros. Рабоче-крестьянская Красная армия – РККА), zbrojne ramię bolszewickiego reżimu, od swego powstania w 1918 r. miała wielonarodowy charakter. Wynikało to nie tylko z wieloetniczności Rosji carskiej, a następnie radzieckiej, ale również z faktu, iż rewolucyjne idee nowego porządku społecznego i politycznego, które głosili bolszewicy, okazały się atrakcyjne dla niektórych przedstawicieli prawie wszystkich nacji europejskich i nie tylko. Dlatego korpus oficerski RKKA¹ w okresie między wojną domową w Rosji a II wojną światową stanowił prawdziwą mozaikę narodowościową. Oczywiście dominowali radzieccy Słowianie – Rosjanie, Ukraińcy i Białorusini. Nie brakowało jednak Żydów, Polaków, Niemców, Bałtów, przedstawicieli praktycznie wszystkich narodowości byłej monarchii habsburskiej, Szwedów, Szwajcarów, Koreańczyków, Chińczyków itd. W wywiadzie wojskowym można spotkać pojedynczych Brytyjczyków, Persów czy Hindusów.

Nie udało się odnaleźć danych archiwalnych o składzie narodowościowym korpusu oficerskiego Armii Czerwonej w latach 20-tych i na początku lat 30-tych XX wieku. Wiadomo jedynie, że 1 lipca 1926 r. w korpusie służyli przedstawiciele aż 72 narodowości, wśród których Rosjanie stanowili 73,5%, Ukraińcy 9,2%, Białorusini 5,3%, Żydzi 2%, Polacy 1,4%, Łotysze, Litwini, Estończycy i Finowie 2,9%, Gruzini i Ormianie 2,6%, zaś inni 3,1%². Pewien obraz wylania się z analizy składu radzieckiej ścisłej elity wojskowej w tym okresie. Według danych Siergieja Minakowa w lutym 1925 r. wśród 43 najwyższych rangą dowódców RKKA (ludowy komisarz spraw wojskowych i morskich, jego zastępcy, szefowie najważniejszych centralnych zarządów, dowódcy okręgów wojskowych, ich zastępcy i szefowie sztabów okręgów wojskowych, dowódcy i szefowie sztabów flot) było 23 Rosjan, 6 Polaków, 3 Łotyszy, po dwóch Litwinów, Estończyków, Niemców i Żydów, Czech i Mołdawianin (szef resortu wojskowego Michaił Frunze)³. Choć nie ze wszystkimi jego ustaleniami można się zgodzić⁴, Minakow pokazał istotny trend – znaczne zróżnicowanie narodowościowe wśród najwyższych rangą dowódców

¹ Rewolucyjna terminologia, zrywająca z tradycją starego porządku, spowodowała, że do 1943 r. Armia Czerwona formalnie nie miała korpusu oficerskiego. Nazywał się on korpusem dowódców i naczelników (ros. командно-начальствующий состав). Był on de facto odpowiednikiem oficerów, a na najniższych szczeblach także podoficerów w innych armiach. Na dodatek, do 1935 r. w RKKA nie było stopni wojskowych.

² А. Безугольный, «Источники дополнительной мощи Красной армии...» *Национальный вопрос в военном строительстве в СССР 1922-1945*, Москва 2016, с. 130-131. Warto odnotować, że według tego autora w 1923 r. odsetek Polaków był wyższy i wynosił 1,7%.

³ С.Т. Минаков, *Советская военная элита 20-х годов (состав, эволюция, социокультурные особенности и политическая роль)*, Орел 2000, с. 404-407.

⁴ Nie wszystkie ustalenia tego autora znajdują potwierdzenie w innych źródłach i opracowaniach. Zawyżył on liczbę Polaków, zaliczając do tego grona Geоргия Bazilewiczа i Nikolaja Sołoguba. Obaj podawali się za Rosjan i nie przyznawali do znajomości języka polskiego.

radzieckich. Potwierdzenie tego zjawiska można odnaleźć analizując skład najwyższego kolegiального organu, stojącego na czele Armii Czerwonej w latach 1923-1934 – Rewolucyjnej Rady Wojskowej ZSRR (RRW ZSRR). Przez ten okres zasiadało w niej w sumie 39 ludzi – 17 Rosjan, 6 Żydów, 3 Polaków, po dwóch Gruzinów, Ormian, Azerów i Łotyszy, Białorusin, Czech, Litwin, Mołdawianin i Uzbek⁵.

Porównanie tych dwóch danych, szczególnie gdy weźmie się pod uwagę ewolucję składu RRW ZSRR, pozwala zauważyć istotną ewolucję w narodowościowym składzie tej elity, będącą wyrazem zmian, które dokonywały się w niej w miarę umacniania się władzy Józefa Stalina. 19 czerwca 1934 r., gdy uległa ona rozwiązaniu, przetrwała w składzie 11-osobowym. Składała się wówczas z 6 Rosjan, 2 Żydów, 2 Łotyszy i Litwina⁶. Zniknęli całkowicie choćby Polacy i przedstawiciele narodów kaukaskich.

Koniec istnienia RRW ZSRR zbiegł się ze zmianami organizacyjnymi w resorcie wojskowym. Ludowy Komisariat Spraw Wojskowych i Morskich został przekształcony w Ludowy Komisariat Obrony. Wkrótce powołane zostało do życia nowe, kolegialne ciało kierownicze Armii Czerwonej – 21 listopada 1934 r. powstała Rada Wojenna przy ludowym komisarzy obrony, której skład narodowościowy odzwierciedlał zmiany, które się dokonały w czasie umacniania jedynowładztwa Stalina. Nowe ciało liczyło 80 członków – 42 Rosjan, 12 Żydów, 9 Łotyszy, 8 Ukraińców, 3 Białorusinów, Estończyka, Kałmuka, Litwina i Polaka⁷.

Warto porównać strukturę narodowościową elity Armii Czerwonej z danymi, które dotyczą całego korpusu oficerskiego RKKA, a oddają sytuację z początku 1934 r. Korpus liczył w tym czasie 127 822 ludzi. W dokumencie zostało wymienionych 26 narodowości. Dominują Rosjanie – 86 297 (67,4%). Za nimi plasują się Ukraińcy (19 261 – 15%), Żydzi (6390 – 5,08%) i Białorusini (5748 – 4,5%). Spośród innych narodowości, uznawanych za radzieckie, najliczniejsze reprezentacje mieli Gruzini (1307 – 1,03%) oraz Ormianie (1196 – 0,94%). Ciekawe są jednak dane na temat tych narodowości, które zaliczały się do „nieradzieckich”, a wkrótce będą nazywane „inorodcami” (ros. инородцы). Najwięcej było Polaków (1354 – 1,06%), ca dawało im piąte miejsce w rankingu najliczniejszych narodowości w radzieckim korpusie oficerskim. Kolejni wymienieni to: Łotysze (930 – 0,73%), Niemcy (639 – 0,5%) i Estończycy (390 – 0,34%). Pozostali, którzy według przytaczanych wyżej danych mieli w przeszłości swych przedstawicieli w elicie RKKA – Czesi, Litwini, Mołdawianie – zostali zaliczeni do „innych” (ros. прочие), których było 1020 – 0,8%⁸.

⁵ Na podstawie: Состав Революционного военного совета Республики и Революционного военного совета СССР в 1920-1934 гг., [w:] *Реввоенсовет Республики. Протоколы 1920-1923. Сборник документов*, отв. Сост. В.М. Михалева, Москва 2000, с. 368-373.

⁶ Na podstawie: tamże.

⁷ Skład Rady na podstawie: Постановление Совета народных комиссаров СССР «Об утверждении состава Военного совета при народном комиссаре обороны Союза ССР, *Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Декабрь 1934 г. Документы и материалы*, отв. сост. А.С. Князьков, Москва 2007, с. 27-28. Dane o narodowości na podstawie badań autora. Por. Na przykład: А.В. Булкин, *Генералитет Красной армии (1918-1941). Военный биографический словарь*, т. 1-3, Пенза 2018.

⁸ Командный и начальствующий состав РККА по национальностям на январь 1934 г., Российский государственный военный архив (РГВА), фонд 54, опись 17, дело 402, лист 27. Dane te, najprawdopodobniej, nie zawierają w sobie informacji o składzie narodowościowym korpusu oficerskiego radzieckiej Marynarki Wojennej, gdyż powstały w Zarządzie Kadr RKKA w lutym 1939 r., kiedy flota była już odrębnym resortem (Ludowy Komisariat Marynarki Wojennej – grudzień 1937 r.)

Oba zestawienia pozwalają na wyciągnięcie kilku wniosków. Pierwszy – w stosunku do 1926 r. znacząco spadł odsetek Rosjan. Po drugie – w elicie wojskowej radzieckiej Słowianie byli w 1934 r. reprezentowani skromniej niż w całym korpusie oficerskim. W 80-osobowej elicie stanowili oczywiście większość – 53 ludzi (66,25%), ale nie odpowiadało to nawet udziałowi Rosjan w całości korpusu oficerskiego. Można za to wskazać znaczącą nadreprezentację dwóch narodowości – Żydów i Łotyszy. Geneza tego stanu rzeczy była nieco odmienna w przypadku obu nacji. Żydzi, ze względu na ich status obywateli drugiej kategorii w Rosji carskiej, brali nad wyraz szeroki udział w ruchach rewolucyjnych. Stanowili znaczny odsetek wśród bolszewików jeszcze przed dokonaniem przez nich przewrotu. Znalazło to wyraz w ich bardzo licznej obecności wśród specyficznej kategorii korpusu oficerskiego Armii Czerwonej – politruków – komisarzy politycznych oraz szefów zarządów i oddziałów politycznych związków operacyjnych i jednostek. Ponadto, licznie byli reprezentowani w bardzo rozbudowanych służbach RKKK, wymagających wykształcenia specjalistycznego – wśród wojskowych prawników, lekarzy i weterynarzy.

Natomiast Łotysze zawdzięczali swą pozycję przede wszystkim roli, jaką odegrali w czasie wojny domowej w Rosji. Dywizje strzelców łotewskich, które istniały w armii carskiej, w zdecydowanej większości opowiedziały się po przewrocie bolszewickim po stronie nowych władców Rosji. Ich formacje, szczególnie w pierwszym roku bratobójczego konfliktu, służyły za namiastkę późniejszej gwardii. Były rzucane na najbardziej zagrożone odcinki frontu i zwykle wywiązywały się ze stawianych przed nimi zadań. Ponadto Łotyszy, mających przeciw własną państwowość, można w tym czasie uznać za uosobienie marzenia zapisanego w ówczesnym hymnie ZSRR „Międzynarodówce” – *Gdy związek nasz bratni ogarnie ludzki ród*.

Do listopada 1935 r. nie było w Armii Czerwonej stopni wojskowych. Ich odpowiednikiem były kategorie służbowe, odrębne dla korpusu dowódczego armii i floty, pionów politycznego, inżynieryjno-technicznego, administracyjno-gospodarczego, medycznego, weterynaryjnego i prawnego. Wprowadzone stopnie miały niezwykle skomplikowane nazewnictwo, były odrębne dla wszystkich wymienionych wyżej części składowych korpusu oficerskiego, ale wprowadziły jasną hierarchię, dzieląc go na oficerów młodszych, starszych i wyższych (odpowiednik generalicji). Pierwsi wyróżniali się dystynkcjami na patkach kołnierza w formie kwadratów, drudzy w formie prostokątów, a generalicja zyskała miano rombistów, gdyż właśnie formę rombów przybrały dystynkcje wyższego korpusu oficerskiego. Przynależność do tej ostatniej grupy równała się obecności w szeroko rozumianej elicie wojskowej ZSRR. Liczyła ona, według oficjalnego dokumentu, 10 listopada 1936 r., 1617 ludzi⁹. Grono pierwszych pięciu marszałków Związku Radzieckiego było homogeniczne etnicznie, składało się z samych Rosjan. Ale

i przestała być jednym z zarządów Armii Czerwonej. Należy też dodać, że rzeczywisty odsetek Polaków był znacząco wyższy. Wielu naszych rodaków po wonie polsko-bolszewickiej i wykreowaniu przez propagandę radziecką Rzeczypospolitej i Polaków na wrogów ZSRR, wołało podawać się za przedstawicieli innych nacji, przede wszystkim Białorusinów.

⁹ Распределение высшего кнс РККА по званиям на 10 ноября 1936 г., РГВА, ф. 37837, оп. 21, д. 107, л. 21. W dokumencie nie uwzględniono najniższego szczebla generalicji technicznej floty (inżynierzy-flagsmany III rangi) – 16 ludzi i zapewne też zmarłych do tego czasu (około 10). Incydentalnie nadanie stopnia zdarzało się również po 10 listopada 1936 r.

już wśród 15 komandarmów I i II rangi spotykamy Łotyszy (Jakow Alksnis i Ioakim Wacetis), Ukraińców (Iwan Dubowoj i Paweł Dybienko), Litwina (Ieronim Uborewicz), Polaka (Michaił Lewandowski) i Estończyka (Awgust Kork). W gronie 15 najwyższych oficerów politycznych, armijskich komissarow I i II rangi było aż sześciu Żydów, Łotysz i Ormianin. Na niższych szczeblach generalicji znaleźli się, oprócz wszystkich nacji mających status republikański, Niemcy, Szwedzi, Rumuni, Węgrzy, Bułgarzy, Szwajcarzy, ale również Grek, Serb i Słowak¹⁰.

Tę swoistą, internacjonalistyczną idyllę, zarówno w radzieckiej elicie wojskowej, jak i całym korpusie oficerskim, zakończyła wielka czystka, okres bezprzykładnego terroru, przede wszystkim z lat 1937-1938, który, oprócz setek tysięcy zwykłych obywateli ZSRR, z niezwykłą siłą uderzył w elity radzieckiego państwa, w tym właśnie korpus oficerski Armii Czerwonej.

Czystka w siłach zbrojnych ZSRR miała od samego początku wyraźny rys nacjonalistyczny. Choć jej ofiarami w korpusie oficerskim RKKA padali przedstawiciele wszystkich narodowości państwa – należy przyznać, że najliczniej represjonowani byli Rosjanie – to ze szczególną siłą obróciła się ona przeciwko narodowościom „nieradzieckim” oraz Żydom.

Symbolicznym początkiem czystki w Armii Czerwonej było rozszerzone posiadzenie Rady Wojennej przy ludowym komisarzu obrony, które odbyło się w Moskwie w dniach 1-4 czerwca 1937 r. Już na jego początku ludowy komisarz spraw wewnętrznych, Nikołaj Jeżow, ogłosił, iż NKWD wykryło w szeregach elity wojskowej szeroko rozgałęziony „spisek wojskowo-faszystowski” na czele którego miał jakoby stać marszałek Związku Radzieckiego Michaił Tuchaczewski, do niedawna zastępca ludowego komisarza obrony¹¹. Na posiedzeniu podjęta została uchwała o postawieniu Tuchaczewskiego i siedmiu innych przedstawicieli elity wojskowej przed specjalnym trybunałem wojskowym. Proces i wyrok specjalnego trybunału, jako jedyny element represji w siłach zbrojnych, był relacjonowany przez prasę radziecką¹².

Na ławie oskarżonych, oprócz Tuchaczewskiego, który był w tym gronie jedynym Rosjaninem, choć szerokim rzeszom obywateli radzieckich jego nazwisko równie dobrze kojarzyło się z „polskimi panami”, zasiedli Iona Jakir (były dowódca Kijowskiego Okręgu Wojskowego – Żyd), Ieronim Uborewicz (były dowódca Białoruskiego OW – Litwin), Awgust Kork (były komendant Akademii Wojskowej RKKA im. Frunzego – Estończyk), Robert Ejdeman (były szef organizacji paramilitarnej *Osoawiachim* – Łotysz), Boris Feldman (były szef Zarządu Kadr RKKA – Żyd), Witalij Primakow (były zastępca dowódcy Leningradzkiego OW – Ukrainiec, ale ze względu na otczestwo – Markowicz – uchodzący za Żyda) i Witowt Putna (były attaché wojskowy w Wielkiej Brytanii – Litwin). Dodatkowo, w specjalnym rozkazie, który miał zostać odczytany w najmniejszych nawet pododdziałach Armii Czerwonej, ludowy komisarz obrony marszałek Kliment Woroszyłow oznajmiał, iż wśród przywódców spisku znajdowało się jeszcze dwóch Żydów

¹⁰ Badania własne autora w oparciu o materiały archiwalne i słowniki biograficzne.

¹¹ Stenogram z posiedzenia, niestety bez wystąpienia Jeżowa, którego nie udało się odnaleźć w rosyjskich archiwach, zob.: *Военный шифет при народном комиссарре обороны СССР, 1-4 июня 1937 г. Документы и материалы*, отв. сост. Н.С. Тархова, Москва 2008.

¹² «Красная Звезда», № 134, № 135, 12, 13 июня 1937 г. «Правда», № 134, 135, 12, 13 июня 1937 г.

– Jan Gamarnik (były szef Zarządu Politycznego RKKA), który popełnił samobójstwo w przeddzień rozpoczęcia posiedzenia Rady Wojennej i Michaił Sangurski (były zastępca dowódcy Specjalnej Armii Dalekowschodniej)¹³, aresztowany w drodze na posiedzenie, którego śledczy NKWD najprawdopodobniej nie zdołali w krótkim czasie odpowiednio „zmiękczyć”, by mógł stanąć przed sądem już 11 czerwca.

Nie da się uciec od wrażenia, że skład ławy oskarżonych (z całą pewnością dobrany na najwyższym szczeblu władzy, czyli przez samego Stalina) miał szowinistyczny podtekst. Chyba nietrudno zgadnąć jakie wrażenia miał przeciętny obywatel ZSRR, który sięgnął po doniesienia prasowe lub prosty czerwonoarmista, gdy w jego jednostce czytano rozkaz Woroszyłowa. Zdrajcami, którzy spiskowali z wygnanym Lwem Trockim oraz współpracowali z wywiadami wrogich państw – III Rzeszy i Japonii – byli przede wszystkim „obcy”, wrzód na zdrowym ciele narodu rosyjskiego, zbratanego przede wszystkim z Ukraińcami i Białorusinami, narodami Kaukazu i Azji Centralnej.

Szowinistyczny aspekt wielkiej czystki ujawnił się przede wszystkim w tak zwanych operacjach narodowościowych NKWD, wymierzonych w zamieszkujące ZSRR nacje „nieradzieckie”¹⁴. Najbardziej znane spośród nich i jednocześnie znajdujące najsilniejsze odbicie w represjach wobec korpusu oficerskiego Armii Czerwonej, to operacje wymierzone w Polaków i Łotyszy. Pierwszą zapoczątkował słynny rozkaz Nikołaja Jeżowa nr 00485 z 11 sierpnia 1937 r., w którym informował on o wykryciu szeroko rozgałęzionego spisku Polskiej Organizacji Wojskowej i jako jeden z najważniejszych sektorów życia w ZSRR, który należy z POW oczyścić, wskazywał Armię Czerwoną¹⁵. Drugą – memorandum ludowego komisarza spraw wewnętrznych z 30 listopada 1937 r.¹⁶ Choć represje o podłożu narodowościowym dotyczyły przede wszystkim prostych obywateli, głównie chłopów, to łatwo znaleźć przykłady na ich stosowanie wobec oficerów RKKA.

Polak, Aleksander Roszkowski był pułkownikiem Armii Czerwonej, od sierpnia 1936 r. szefem sztabu 15 Wojskowej Szkoły Lotników i Lotników-Observatorów w Czełabińsku (Uralski OW). W postanowieniu o jego aresztowaniu możemy przeczytać: *Jest członkiem „Polskiej Organizacji Wojskowej” i zajmuje się kontrrewolucyjną, szpiegowską działalnością*¹⁷. Z kolei pułkownik Waldemar Szkilin, Łotysz, do aresztowania zajmujący stanowisko szefa V Oddziału sztabu Kijowskiego OW, już w pierwszym pytaniu, podczas pierwszego zaprotokołowanego przesłuchania, które odbyło się 19 grudnia 1937 r. (nieco

¹³ Приказ с обращением к армии по поводу «раскрытия Наркоматом внутренних дел предательской, контрреволюционной военной фашистской организации в РККА», 7 июня 1937 г., *Русский архив. Великая Отечественная*, т. 2(1), *Приказы народного комиссара обороны СССР 1937 – 21 июня 1941 г.*, Москва 1994, с. 16-18.

¹⁴ W nieco innym kontekście pisałem o tym w artykule: J. Wojtkowiak, *Represje wobec tak zwanych inorodców, oficerów Armii Czerwonej w czasie wielkiej czystki*, „Res Historica”, nr 43, s. 185-205.

¹⁵ Rozkaz był już wiele razy publikowany, zarówno po polsku, jak i po rosyjsku. Por. choćby: Rozkaz operacyjny nr 00485 ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR Nikołaja Jeżowa dotyczący „operacji polskiej”, 11 sierpnia 1937 r., [w:] *Wielki terror: operacja polska 1937-1938*, cz. pierwsza, Warszawa-Kijów 2010, s. 257-263.

¹⁶ Zob. na przykład: *Лубянка. Советская элита на сталинской Голгофе 1937-1938. Документы*, сост. В.Н. Хаустов, Москва 2011, с. 402-403, примечание к документу № 7.

¹⁷ Постановление об избрании меры пресечения и предъявлении обвинения по делу № 111, 20 сентября 1937 г., Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДАСБУ), справа 55423ФП, лист 7.

ponad dwa tygodnie od rozpoczęcia „operacji łotewskiej”) usłyszał: *Zostaliście oskarżeni o to, że jesteście aktywnym członkiem łotewskiej, faszystowskiej, kontrrewolucyjnej organizacji*¹⁸. Obaj zostali skazani na karę śmierci w porządku wskazanym przy operacjach narodowościowych, czyli przez tak zwaną Wyższą Dwójkę – Komisję Prokuratury i NKWD ZSRR, składającą się z prokuratora ZSRR Andrieja Wyszyńskiego i szefa resortu spraw wewnętrznych Jeżowa (czasem jego zastępcy Michaiła Frinowskiego), która wydawała wyroki na podstawie tak zwanych albumów, nie widząc oskarżonych. Roszkowskiego, który został skazany 20 października 1937 r., rozstrzelano jedenaście dni później, Szkiłina, skazanego 7 lutego 1938 r., zgładzono 20 lutego tego roku¹⁹.

Choć bardzo wielu przedstawicieli korpusu oficerskiego RKKK zostało aresztowanych, a większość z nich – ówczesnym zwyczajem – została zastrzelona strzałem w tył głowy, to najbardziej rozpowszechnioną formą represji, często poprzedzającą aresztowanie, było jednak zwolnienie ze służby w szeregach RKKK. I tu, późną wiosną 1938 r., na najwyższym szczeblu, zapadła bezprecedensowa decyzja – nowy kolegialny organ kierowniczy Armii Czerwonej, Główna Rada Wojenna RKKK, podjęła decyzję: *Niezwłocznie zwolnić z szeregów Frontu D[alekowschodniego] do rezerwy wszystkich dowódców i pracowników politycznych następujących narodowości: Niemców, Polaków, Łotyszy, Estończyków, Koreańczyków, Finów, Litwinów, Rumunów, Turków, Węgrów i Bułgarów*²⁰. Wkrótce postanowienie to, na mocy dyrektyw ludowego komisarza obrony i ludowego komisarza Marynarki Wojennej, zostało rozszerzone na całość sił zbrojnych ZSRR.

Nie była to pochopna decyzja. Wiele wskazuje na to, że przygotowywano ją od końca 1937 r., kiedy zaczęły powstawać w okręgach wojskowych pierwsze spisy służących w nich oficerów „nieradzieckich” narodowości. Tezę tę potwierdza również skala zwolnień. Jeszcze zanim zamknięto oficjalnie posiedzenie Głównej Rady Wojennej, 7 czerwca, został wydany rozkaz personalny ludowego komisarza obrony, do którego załączona została następująca notatka: *Na podstawie niniejszego projektu rozkazu zostają zwolnieni z RKKK – 220 ludzi, dowódców i naczelników S[pecjalnej] A[rmii] D[alekowschodniej]... (obcokrajowcy)*²¹.

Bardzo często decyzja o zwolnieniu oficera z powodów narodowościowych była tylko wstępem do zainteresowania się jego osobą organów NKWD. Jak w swym raporcie

¹⁸ Протокол допроса обвиняемого Шкилина Вольдемара Кристьяновича от 19 декабря 1937 г., Центральный державный архив громадських об'єднань України, ф. 263, оп. 1, спр. 55400ФП, л. 13.

¹⁹ Справка к след. делу УГБ НКВД СССР № 586 1937 года, там же, л. 71; Выписка из акта о расстреле Рошковского Александра Илларионовича, ГДАСБУ, спр. 55423ФП, л. 73.

²⁰ Протокол № 8 заседания ГВС РККА 28-31 мая – 8 июня 1938 г., *Главный военный совет РККА 13 марта 1938 г. – 20 июня 1941 г. Документы и материалы*, отв. сост. П.Н. Бобылев, Москва 2004, с. 85. Warto dodać, że ten nowy organ, powołany do życia 13 marca 1938 r., składał się pierwotnie z 9 członków – 7 radzieckich Słowian, Stalina oraz Żyda – Lwa Mechliśa – byłego redaktora naczelnego gazety „Prawda”, a od końca 1937 r. szefa Głównego Zarządu Politycznego RKKK. Ten ostatni zwykł był twierdzić, że nie jest żadnym Żydem, tylko „człowiekiem radzieckim”.

²¹ Справка-доклад начальника 6-го отдела Управления по командному и начальствующему составу РККА полковника Ширияева, 7 июня 1938 г., РГВА, ф. 37837, оп. 4, д. 169, л. 543. Sam rozkaz nr 0629, wydany tego samego dnia, zajmuje karty 544-568. Specjalna Armia Dalekowschodnia – poprzedniczka Frontu Dalekowschodniego. Decyzja o przeformowaniu armii we front zapadła na wspomnianym wyżej posiedzeniu Głównej Rady Wojennej.

o likwidacji siatki POW na Ukrainie – w Charkowskim i Kijowskim OW – szef Oddziału Specjalnego (ros. *Особый отдел* – organ kontrwywiadu NKWD w armii) tego ostatniego okręgu Dmitrij Greczuchin: *Przeprowadzany, zgodnie z rozkazem narkoma obrony, proces zwalniania z szeregów RKKA wszystkich wojskowych obcego pochodzenia, wykorzystamy w celu likwidacji POW w armii.*²²

Zwykle rozkazom personalnym ludowego komisarza obrony nie towarzyszyły zestawienia pozwalające na pełne zidentyfikowanie narodowości zwalnianych oficerów. Wyjątkiem są rozkazy przygotowane przez Oddział Kadr Zarządu Sił Powietrznych RKKA. W notatce towarzyszącej rozkazowi, którym zwolniono jednorazowo najliczniejszą grupę lotników (265), czytamy, że było wśród nich 116 Polaków, 41 Niemców, 30 Estończyków, 27 Greków, 13 Litwinów, 9 Bułgarów, 7 Finów, 7 Koreańczyków, 5 Łotyszy, 3 Rosjan, 2 Czechów, 2 Węgrów, Rumun, Serb i Szwed²³.

Nietrudno zauważyć na tej podstawie, że wykaz narodowości zwalnianych uległ rozszerzeniu w porównaniu z postanowieniem GRW. Nie udało się odnaleźć dyrektywy *narkoma* Woroszyłowa, ale zapewne to ona rozszerzała wykaz o kolejne nacje „nieradzieckie”. Znajduje to potwierdzenie w podsumowaniu operacji zwalniania oficerów Armii Czerwonej w 1938 r., przygotowanym przez Zarząd Kadr RKKA w listopadzie 1939 r. W sporządzonym przez ten zarząd wykazie czytamy, iż zwolnionych zostało 1099 Polaków, 717 Łotyszy, 620 Niemców, 312 Estończyków, 153 Litwinów, 128 Greków, 120 Koreańczyków, 109 Finów, 51 Bułgarów, 34 Węgrów, 25 Czechów, 15 Rumunów, 8 Szwedów, 4 Chińczyków i 33 przedstawicieli innych narodów „nie wchodzących w skład narodów ZSRR”²⁴. Nie są to pełne dane. Brakuje w nich liczby zwolnionych pracowników politycznych oraz oficerów floty. Dają jednak ogólny obraz tego, co wydarzyło się w korpusie oficerskim Armii Czerwonej w 1938 r.

Potwierdzenie spustoszenia dokonanego wśród narodowości „nieradzieckich” przynosi informacja o składzie narodowościowym korpusu oficerskiego RKKA na początku 1939 r. Cały korpus, w stosunku do 1934 r., znacznie się zwiększył i liczył wówczas 212 511 ludzi. Wśród nich było 142 419 Rosjan (67,1%), 41 856 Ukraińców (19,7%), 9523 Białorusinów (4,5%), 8578 Żydów (4%), 1994 Tatarów, 1683 Ormian, 1621 Gruzinów. To tylko narodowości, których liczebność przekraczała tysiąc. Dla odmiany Polaków było zaledwie 265, Niemców 182, Łotyszy 52, a Estończyków 41. Inne nacje „nieradzieckie”, podobnie jak pięć lat wcześniej, nie zostały wymienione. Znacznie liczniej były reprezentowane takie narodowości jak Mordwini (648), Czuwasze (561) czy Osetyjczycy (443)²⁵.

²² Meldunek naczelnika OO Kijowskiego OW Dmitrija Greczuchina dla kierownictwa NKWD ZSRR, dotyczący likwidacji POW w Kijowskim OW i Charkowskim OW, 28 czerwca 1938 r., *Wielki terror: operacja polska*, cz. 2, s. 1431.

²³ Справка-доклад по проекту приказа Народного Комиссара Обороны СССР по личному составу Армии, 21 июня 1938 г., РГВА, ф.37837, оп. 4, д. 206, л. 74. Sam rozkaz nr 00338, wydany dzień później, zajmuje zadrukowane dwustronnie karty 75-101.

²⁴ Справка о числе уволенного начсостава РККА (без политсостава) в 1938 году по национальностям, ноябрь 1939 г., «Военно-исторический архив», выпуск 3, Москва 1998, с. 50.

²⁵ Сводная статистика национальностей командного и начальствующего состава РККА по состоянию на 1 января 1939 г., РГВА, ф. 54, оп. 17, д. 402, л. 139. W zestawieniu nie ujęto jednostki wojskowej nr 9370.

Łatwo zauważyć, że w ciągu pięciu lat znacznie zmieniła się struktura narodowościowa korpusu oficerskiego Armii Czerwonej. Mimo znacznego wzrostu ogólnej liczebności tej grupy (o 85 tys. ludzi) swe pozycje, wyrażające się udziałem procentowym, zachowali Rosjanie i Białorusini. Zwiększył się odsetek Ukraińców, zaś pozycja Żydów uległa pewnemu osłabieniu. Podobnie w przypadku Gruzynów i Ormian – choć zanotowali pewien wzrost liczebności w porównaniu z początkiem 1934 r., ich odsetek spadł wyraźnie poniżej 1%. Znacząco wzrosła natomiast liczebność narodowości zamieszkujących ZSRR, ale dalekich od uzyskania statusu republikańskiego. Nastąpiła całkowita marginalizacja żywiółów „nieradzieckich” – w sumie Polaków, Niemców, Łotyszy i Estończyków pozostało w szeregach korpusu oficerskiego zaledwie 540 – 0,026%, stukrotnie (!) mniej niż 5 lat wcześniej (w 1934 r. było ich w sumie 3313 – prawie 2,6% kadr), przy wzroście ogólnej liczebności oficerów w tym czasie o dwie trzecie. Było to następstwo świadomej polityki Stalina, która znalazła wyraz w fali represji, które w „inorodców” uderzyły ze znacznie większą siłą niż w inne narodowości zamieszkujące ZSRR.

Jednakże już na przełomie lipca i sierpnia 1938 r. prowadzone wówczas walki z Japończykami nad jeziorem Chasan pokazały, że czystka kadr dowódczych zaszła za daleko. Jak zauważył narkom Woroszyłow: *W ciągu 10 miesięcy 1938 r. awansowano 59 000 ludzi*.²⁶ Oznaczało to, że w Armii Czerwonej prawie 60 tys. oficerów zajęło stanowiska wyższe niż dotychczas piastowali. Często były to awanse o kilka szczebli w wojskowej hierarchii. Dowodzący 40 Dywizją Strzelecką, na której spoczywał największy ciężar walk nad Chasanem i która poniosła w nich bardzo poważne straty, pułkownik Władimir Bazarow (Rosjanin) dwa lata wcześniej był kapitanem, zastępcą dowódcy pułku²⁷. Chyba najbardziej spektakularne kariery robili w tym czasie tak zwani ochotnicy, którzy przeszli przez front wojny domowej w Hiszpanii, w pierwszej kolejności lotnicy, jak mówiła ówczesna propaganda – „Stalinowskie sokoły”. Jednym z nich był Paweł Ryczagow (również Rosjanin), który znalazł się w grupie pierwszych ochotników. Przed wyjazdem do Hiszpanii w październiku 1936 r., w stopniu starszego lejtnanta, dowodził kluczem samolotów myśliwskich w Kijowskim OW²⁸. Po powrocie, opromieniony tytułem Bohatera Związku Radzieckiego, błyskawicznie awansował. Na początku 1938 r., już jako pułkownik, dowodził grupą radzieckich lotników-ochotników na wojnę chińsko-japońską. Zapewne z racji tego doświadczenia został zastępcą dowódcy sił powietrznych Specjalnej Armii Dalekowschodniej, a w dobie walk nad Chasanem dowodził całym lotnictwem Frontu Dalekowschodniego, w najniższej randze generalskiej – kombriga²⁹.

Ujawnione nad Chasanem niedostatki w przygotowaniu Armii Czerwonej do walki skłoniły kierownictwo polityczne ZSRR do rewizji polityki represyjnej. 17 listopada

²⁶ Стенограмма заключительного слова К.Е. Ворошилова на вечернем заседании Военного совета при НКО СССР 29 ноября 1938 г., *Военный совет при народном комиссаре обороны СССР 1938, 1940 гг. Документы и материалы*, отв. сост. П.Н. Бобылев, Москва 2006, с. 237.

²⁷ *Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь*, т. III, Командиры стрелковых, горнострелковых дивизий, крымский, полярных, петрозаводских дивизий, дивизий ребольского направления, истребительных дивизий. Абакумов – Зюбанов, ред. Н.Б Акбердин и др., Москва 2014, с. 159-160.

²⁸ *Из Москвы - в страну «Икс». Книга памяти советских добровольцев – участников Гражданской войны в Испании 1936-1939 гг.*, сост. В.А. Анцыбашев и др., Москва 2016, т. 2, с. 83.

²⁹ Zob. np.: А.В. Булкин, *Генералитет Красной армии*, т. 3, с. 81-82.

1938 r. ogłoszona została wspólna uchwała Rady Komisarzy Ludowych i Komitetu Centralnego WKP(b) „O aresztowaniach, nadzorze prokuratorskim i prowadzeniu śledztwa”, którą należy uznać za zakończenie wielkiej czystki. W dokumencie podkreślono między innymi, iż w procesie represji organy NKWD (a dokładniej wrogowie, którzy przenikli w szeregi resortu) dopuścili się szeregu nadużyć³⁰. Rozpoczął się proces częściowej rehabilitacji ofiar terroru. Ludzie, na których ciążyły nawet najcięższe zarzuty zaczęli opuszczać więzienia, a czasem nawet i łagry.

W Armii Czerwonej systemowo postanowiono rozwiązać problem przywracania do służby zarówno oficerów, którzy zostali tylko zwolnieni z szeregów RKKA w czasie czystki, jak i tych, przed którymi otworzyły się bramy więzień. Zarząd Kadr powołał do życia specjalną komisję, która zajęła się rozpatrzeniem zażaleń oficerów zwolnionych w latach 1937-1938. Nie udało się odnaleźć stosownej dokumentacji, ale wszystko wskazuje na to, że odrębne komisje o podobnych kompetencjach powołane zostały także przy Oddziałach Kadr Zarządu Sił Powietrznych i Głównego Zarządu Politycznego RKKA. Przez komisję nie przechodziły również sprawy przywrócenia do służby zdecydowanej większości oficerów wyższych, pułkowników i im równych. Odrębnie przebiegał proces rehabilitacji we flocie – nowy ludowy komisarz Marynarki Wojennej Nikołaj Kuzniecowa przywracał do służby oficerów na masową skalę. Plon prac komisji, która rozpoczęła działalność w czerwcu 1939 r., był niemały. Do końca roku rozpatrzyła ona zażalenia 2278 oficerów, z których 1436 przywrócono do służby. Wśród tych ostatnich było 697 aresztowanych i oswobodzonych (na ogółem 905 byłych aresztantów)³¹. W kolejnym roku komisja rozpatrzyła zażalenia 1260 oficerów, z których 802 przywróconych zostało do służby. Wśród tych ostatnich 332 opuściło wcześniej więzienia (zażalenia złożyło w sumie 440 byłych aresztantów)³².

Praca komisji to jednak tylko część działań organów kadrowych Armii Czerwonej, które zmierzały do przekreślenia przynajmniej niektórych braków będących następstwem wielkiej czystki. Bardzo wielu oficerów w jej trakcie było zwalnianych rozkazami Rad Wojennych okręgów wojskowych. W związku z tym do nich kierowali swe wnioski o przywrócenie do służby. Dlatego liczba oficerów, którym anulowano zwolnienie była znacznie większa. Świadczy o tym dokument przygotowywany wiosną 1940 r. w Zarządzie Kadr RKKA. Wynika z niego, że do końca marca 1940 r. rozkazami ludowego komisarza obrony przywrócono do służby 4030 oficerów, zaś rozkazami Rad Wojennych okręgów aż 7148 – razem 11 178. Na marginesie widnieje dopisek ołówkiem, iż 1 maja 1940 r. było to już 12 461 ludzi³³.

³⁰ Pelen tekst: Постановление Совета Народных Комиссаров СССР и Центрального Комитета ВКП(б) «об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия», 17 ноября 1938 г., *Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД 1937-1938*, сост. В.Н Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова, Москва 2004, с. 607-611. Jednocześnie doszło do zmian kadrowych w resorcie spraw wewnętrznych. Jeżowa (który wkrótce został aresztowany i stracony) zastąpił Ławrentij Beria.

³¹ Справка о работе комиссии по разбору жалоб уволенного начсостава при Управлении по начальствующему составу РККА за 1939 год, РГВА, ф. 54, оп. 17, д. 400, л. 1.

³² Справка о работе комиссии при Управлении Кадров Красной Армии по рассмотрению жалоб начсостава уволенного в 1937-1938 гг. За 1940 год, там же, д. 406, л. 1.

³³ Проект отчета о работе Управления по начсоставу РККА за 1939 год по март 1940 г., РГВА ф. 37837, оп. 18, д. 886, л. 20-22.

Proces rehabilitacji i przywracania do służby ofiar wielkiej czystki znalazł szybkie odbicie w statystykach dotyczących składu narodowościowego korpusu oficerskiego Armii Czerwonej. Według danych z 1 lipca 1940 r. podwoił on z okładem swą liczebność w czasie półtora roku i liczył już 459 674 ludzi. Wśród nich było 300 450 Rosjan (65,4%), 96 165 Ukraińców (20,9%), 20 733 Białorusinów (4,5%), 20 535 Żydów (4,47%), 3773 Tatarów, 3181 Ormian, 2656 Gruzinów, 1437 Czuwaszy, 1424 Mordwinów i 988 Osetyjczyków. Znacząco zwiększyły się szeregi „inorodców” – Polaków było 798, Niemców 396, Łotyszy 315 a Estończyków 193³⁴.

Jak wynika z wyżej przytoczonych danych nieco zmniejszyła się w porównaniu z początkiem 1939 r. hegemonia radzieckich Słowian. Zsumowany odsetek Rosjan, Ukraińców i Białorusinów spadł z 91,3% do 90,8%. W liczbach bezwzględnych reprezentacja Polaków, Niemców, Łotyszy i Estończyków w tym czasie się potroiła – było ich już 1702. Odsetek drgnął nieznacznie – podniósł się do 0,037%. Wzrost ten praktycznie w całości wynikał z przywrócenia do służby represjonowanych, bowiem narodowości „nieradzieckie” od jesienno-poboru 1936 r. nie były kierowane do szkół wojskowych, kształcących oficerów młodszych³⁵.

Bez procesu rehabilitacji nowa radziecka elita wojskowa byłaby znacznie mniej urozmaicona. Za tę elitę uznać należy 1018 generałów i 88 admirałów, z których większość uzyskała stopnie 4 czerwca 1940 r.³⁶ Wśród 807 nowych generałów wojsk lądowych (bez floty, lotnictwa i wojsk NKWD), według oficjalnej statystyki, znalazło się 5 Łotyszy, 4 Polaków, 2 Litwinów, 2 Niemców i Fin³⁷. W tym gronie, gdyby nie rehabilitacja, zabrakłoby Łotyszy Iwana Pauki i Maksą Rejtera, Polaków Wacława Ławrynowicza i Konstantego Rokossowskiego, Niemców Piotra Helwicha (ros. Гельвих) i Aleksandra Szymachera. W lotnictwie zabrakłoby Niemca Gerberta Michelsona, Łotysza Piotra Pumpura i Polaka Stanisława Stolarskiego (generał major lotnictwa floty). W gronie admirałów nie mogliby się znaleźć Szwed Aksel Berg i Estończyk Woldemar Madisow.

Wymienieni oraz kilku innych, którzy szczęśliwie uniknęli represji i znaleźli się w gronie generalicji i admiralicji radzieckich sił zbrojnych (jak na przykład Karol Świerczewski), stali się jedynie przysłowiowym kwiatkiem do kożucha, listkiem figowym przykrywającym całkowitą dominację radzieckich Słowian w nowej elicie. Według tej samej statystyki w gronie 807 generałów wojsk lądowych było 674 Rosjan, 51 Ukraińców oraz 40 Białorusinów – w sumie 765 generałów (94,8%)³⁸. Trudno o bardziej wymowną ilustrację zmian, które dokonały się w korpusie oficerskim Armii Czerwonej w drugiej połowie lat 30-tych XX wieku w stosunku do stanu z lat 1934-1935. Przy czym zmiany te

³⁴ Социально-демографическая характеристика личного состава Красной Армии по состоянию на 1 июля 1940 г., там же, д. 879, л. 4.

³⁵ А. Безугольный, «Источник дополнительной мощи Красной армии...», с. 53.

³⁶ Pełne spisy zostały wówczas opublikowane, wraz ze zdjęciami, w radzieckiej prasie. Por. słowniki biograficzne: И.И. Кузнецов, *Маршалы, генералы и адмиралы 1940 года*, Иркутск 2000; Б.М. Лурье, *Адмиралы, и генералы Военно-морского флота СССР в период Великой Отечественной и советско-японской войн (1941-1945)*, Санкт-Петербург 2001.

³⁷ Справка о высшем начсоставе имеющем генеральские звания (без ВВС, НКВД и ВМФ), 20 сентября 1940 г., РГВА, ф. 37837, оп. 18, д. 886, л. 144-145.

³⁸ Ponadto w gronie tym było 14 Żydów, 4 Tatarów, po 3 Ormian i Czuwaszy, Gruzin, Karel, Kałmuk i Mordwin.

nie były wynikiem naturalnych procesów, ale brutalnej inżynierii społecznej dokonanej rękoma organów kadrowych armii i policji politycznej - NKWD³⁹.

REFERENCES

Archival sources:

Centralnyj Derżawnyj Archiw Gromadzkich Ob'ednań Ukraini,

Fond 263, opis 1 (Archiwno-kriminalni sprawi)

Galuziewyj Derżawnyj Archiw Służby Bezpeki Ukraini, Archiwno-kriminalni sprawi

Rossijskich Gosudarstwiennyj Wojennyj Archiw

Fond. 54 Gławnoje uprawlenije RSKA

Op. 17 Uprawlenije po komandnomu sostawu 1918-1940

Fond 37837 Uprawlenije po komandnomu i naczalstwujuszczemu sostawu RSKA

Op. 4 Prikazy narodnogo komissara oborony po licznomu sostawu 1932-1940

Op. 18 Kollekcija alfawitnych i sztatno-dolżnostnych knig uczeta komnacza-sostawa Krasnoj armii 1925-1940

Op. 21 Siekrietariat Uprawlenija po komnacza-sostawu RSKA 1930-1938

Printed sources:

Gławnyj wojennyj sowiet RSKA 13 marta 1938 g. – 20 ijunia 1941 g. Dokumenty i matieriały, otw. sost. P.N. Bobylew, Moskwa 2004.

Łubianka. Sowietskaja elita na stalinskoj Gotgofie 1937-1938. Dokumenty, sost. W.N. Chaustow, Moskwa 2011.

Łubianka. Stalin i Gławnoje uprawlenije gosbiezopasnosti NKWD 1937-1938. Dokumenty, sost. W.N. Chaustow, W.P. Naumow, N.S. Płotnikowa, Moskwa 2004.

Nawajtis A., *My byli nieczto, priednaznaczennoje k istriebleniju*, www.sakharov-center.ru

Riewwojensowiet Riepubliki. Protokoły 1920-1923. Sbornik dokumentow, otw. sost. W.M. Michalewa, Moskwa 2000.

Russkij archiw. Wielikaja Otieczestwoiennaja, t. 2(1), *Prikazy narodnogo komissara oborony SSSR 1937 – 21 ijunia 1941 g.*, red. W.A. Zołotariew, Moskwa 1994.

Sprawka o czisle uwolennogo nacza-sostawa RSKA (biez polit-sostawa) w 1938 godu po nacyonalnostiam, „Wojenno-istoriczeskij archiw”, wyp. 3, Moskwa 1998.

Wielki terror: operacja polska 1937-1938, cz. 1-2, Warszawa-Kijów 2010.

Wojennyj sowiet pri narodnom komissarie oborony SSSR 1-4 ijunia 1937 g. Dokumenty i matieriały, otw. sost. N.S. Tarchowa, Moskwa 2008.

Wojennyj sowiet pri narodnom komissarie oborony SSSR 1938, 1940. Dokumenty i matieriały, otw. sost. P.N. Bobylew, Moskwa 2006.

Wojennyj sowiet pri narodnom komissarie oborony SSSR. Diekabr' 1934 g. Dokumenty i matieriały, otw. sost. A.S. Kniaz'kow, Moskwa 2007.

³⁹ Sytuacja zmieniła się na pewien czas, gdy ZSRR anektował państwa bałtyckie. Ich siły zbrojne, wraz z większością korpusu oficerskiego, zostały włączone w skład Armii Czerwonej jako korpusy. W ten sposób w Armii Czerwonej pojawiło się ponad tysiąc nowych oficerów – Litwinów, Łotyszy i Estończyków. Grupę około 20 z nich włączono nawet do radzieckiej generalicji. Jednak w przededniu wojny z Niemcami, w maju-czerwcu 1941 r. przeprowadzono w tym gronie masowe aresztowania. Jak pisze jedna z ofiar: *W tym łagrze [w Norylsku – J.W.] znalazło się nas, nadbałtyckich oficerów – Litwinów, Łotyszy i Estończyków – 962 ludzi. 42 oficerów wyższych rang, aresztowanych pod pretekstem odkomenderowania na kursy podwyższające kwalifikacje, oddzielili i wystali do łagru nad jeziorem Łama. А. Навайтис, Мы были нешто, предназначенное к истреблению*. Fragmenty wspomnień dostępne na stronie internetowej Centrum Sacharowa: www.sakharov-center.ru.

Press sources:

„Krasnaja Zwiezda”, 1937.

„Prawda”, 1937.

Studies:

Biezugolnyj A., *„Istocznik dopolnitielnoj moszczi Krasnoj armii...” Nacyonalnyj wopros w wojennom stroitielstwie w SSSR 1922-1945*, Moskwa 2016.

Bułkin A.W., *Gienieralitiet Krasnoj armii (1918-1941). Wojennyj biograficzeskij słowar’*, t. 1-3, Penza 2018.

Iz Moskwy w stranu „Iks”. *Kniga pamiaty sowietskich dobrowolcow – uczastnikow Graždanskoj wojny w Ispanii 1936-1939 gg.*, sost. W.A. Arcybaszew i dr., t.1-2, Moskwa 2016.

Kuzniecowa I.I., *Marszały, gienieraty i admiraty 1940 goda*, Irkutsk 2000.

Łur’je W.M., *Admiraty i gienieraty Wojenno-morskogo flota SSSR w pieriod Wielikoj Otieczestwiennoj i sowietskajo-japonskoj wojny (1941-1945)*, Sankt-Pietierburg 2001.

Minakow S.T., *Sowietskaja wojennaja elita 20-ch godow (sostaw, ewolucyjna, socyokulturnyje osobienosti i političeskaja rol)*, Oriol 2000.

Wielikaja Otieczestwiennaja. Komdiwy. Wojennyj biograficzeskij słowar’, t. III, red. Y.B. Akbierdin, Moskwa 2014.

Wojtkowiak J., *Represje wobec tak zwanych inorodców, oficerów Armii Czerwonej w czasie wielkiej czystki*, „Res Historica”, nr 43, s. 185-205.

